4 ДӘРІС

ТҮРКІЛЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түркі халықтарының этногенезі, деректері және тарихи қалыптасуы

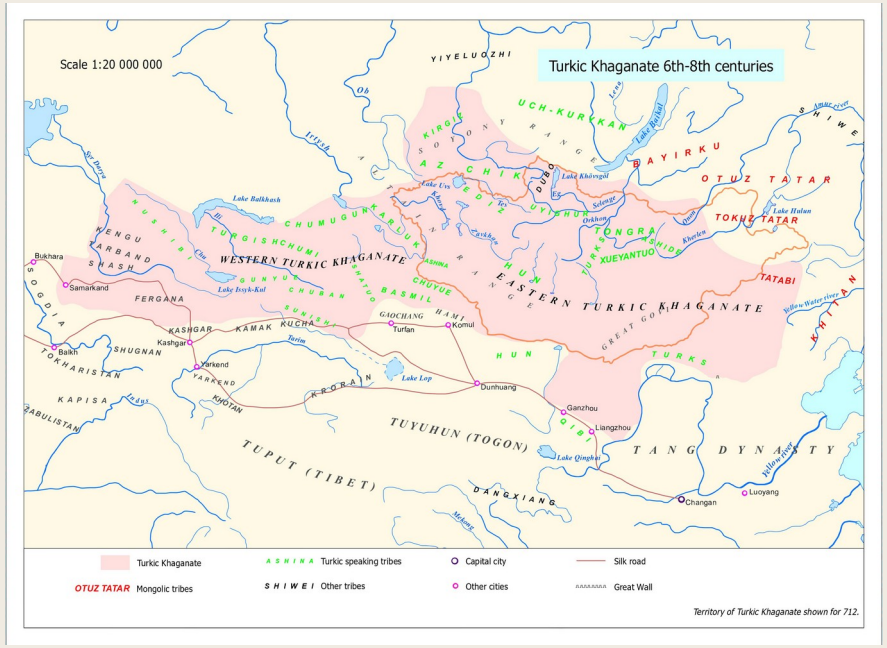

ЭТНОГЕНЕЗ • АЛТАЙ • ЕУРАЗИЯ

Дәрістің мақсаты және негізгі сұрақтар

Мақсаты

- Түркі халықтарының этногенезі мен тарихи қалыптасу үрдісін түсіндіру.
- Түркілердің шығу тегі туралы ғылыми және аңыздық көзқарастарды салыстыру.
- Археологиялық, антропологиялық және лингвистикалық деректердің рөлін талдау.
- Түркі этносының қалыптасу кезеңдері мен өркениеттік ерекшеліктерін көрсету.

Кілт сөздер

1	**Этнос**	тарихи-мәдени қауым
2	**Этногенез**	этностың қалыптасу үдерісі
3	**Түркілер**	ортақ тілдік-мәдени кеңістік
4	**Өркениет**	мәдени және саяси даму

1. Түркілердің шығу тегі туралы ғылыми көзқарастар

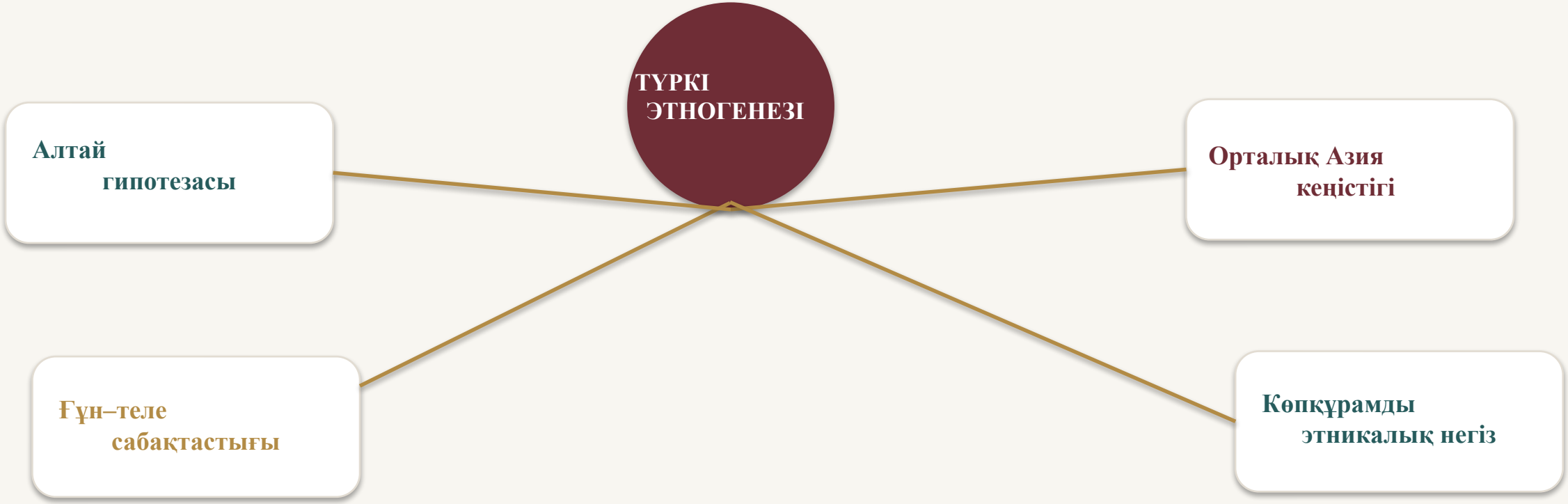

Негізгі ой: түркі этносының қалыптасуын бір ғана тайпамен немесе бір ғана аймақпен түсіндіру жеткіліксіз.

2. Археологиялық, антропологиялық және лингвистикалық деректер

1

АРХЕОЛОГИЯ

Пазырық • Тагар • Майемер
Аң стилі, металл бұйымдар,
жерлеу дәстүрлері

2

АНТРОПОЛОГИЯ

Еуразия
халықтарының
биологиялық
әртүрлілігі
және аралас
типтер

3

ЛИНГВИСТИКА

Түркі тілдерінің қалыптасуы,
таралуы және тілдік
байланыстар

Деректерді кешенді салыстыру этногенезді түсіндірудің ең сенімді жолы.

3. Этногенездің негізгі тарихи компоненттері

1	**Ғұндар**	Еуразия даласындағы ерте саяси-этникалық бірлестіктер
2	**Сяньби**	Шығыс далалық аймақтардағы этносаяси үдерістер
3	**Теле тайпалары**	Кейінгі түркі бірлестіктерімен сабақтас тайпалық орта
4	**Үйсін–Қаңлы**	Қазақстан мен Орталық Азиядағы тарихи-мәдени орта
5	**Оғыз–Қыпшақ**	Орта ғасырлардағы түркі этномәдени кеңістіктің маңызды компоненттері

4. Түрік қағанатының құрылуы — 552 жыл

546

Бумын тирек армиясын жеңеді

552

Авар ордасына соққы. Түрік қағанаты құрылды

553

Қара-Еске билігі, аварларға екінші жеңіс

553–572

Мұқан қаған кезеңі. Саяси үстемдік күшейді

Батыс

Істеми бастаған батыс жорықтары

Бумын қаған — Түрік қағанатының негізін қалаушы тұлға.

5. Батыс Түрік қағанаты (603–704 жж.)

Саяси-географиялық сипат

• Орталығы — Суяб, Жетісу.

• Аумағы Қаратаудың шығысынан Жоңғарияға дейін созылды.

• Шығыс Түркістан мен Орта Азиядағы бірқатар отырықшы өңірлерді қамтыды.

• Билеуші әулет — Ашина.

• Жоғарғы лауазымдар: қаған, ұлық, ябғу, шад, елтебер.

Басқару құрылымы

ҚАҒАН

ҰЛЫҚ

ЯБҒУ • ШАД • ЕЛТЕБЕР

БЕКТЕР • ТАЙПА БАСШЫЛАРЫ

6. Түргеш қағанаты (704–756 жж.) және Қарлұқтар

ТҮРГЕШ ҚАҒАНАТЫ

- Үш-Елік қаған (699–706) — мемлекеттің негізін күшейтті.
- Ордасы Суябта, екінші ордасы Хунгітте болды.
- Сұлук қаған (715–738) тұсында қағанат қайта күшейді.
- Қара және сары түргештер арасындағы ішкі тартыс мемлекетті әлсіретті.
- 756 ж. Қарлұқтардың қысымынан қағанат құлады.

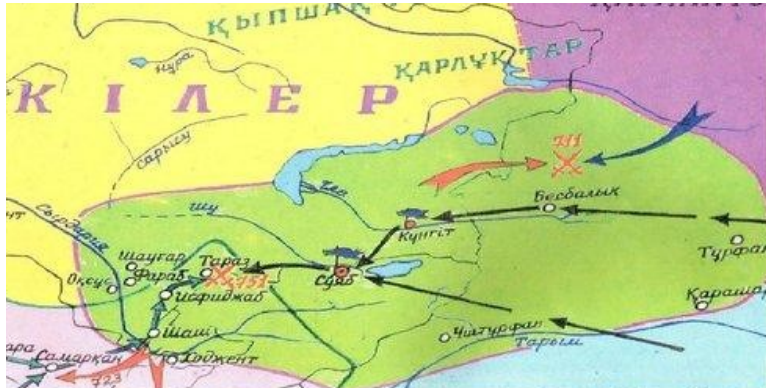

ҚАРЛҰҚ МЕМЛЕКЕТІ

- 756–940 жж. аралығында Жетісу мен Орталық Азияда ықпалды болды.
- Қарлұқтардың этникалық және саяси рөлі кейінгі Қарахан мемлекетінің қалыптасуымен байланысты.
- Ұлы Жібек жолының қалалары мен сауда жолдары маңызды орын алды.

→ **Қарлұқ ортасы → Қарахан дәуіріне өту**

7. Оғыз және Қимақ мемлекеттері

ОҒЫЗ МЕМЛЕКЕТІ

• Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңы аймағында орнықты.

• Жент маңы саяси және сауда орталықтарының бірі болды.

• X–XI ғғ. дағдарыс күшейіп, салжұқтар мен қыпшақтардың қысымы артты.

• Оғыздардың бір бөлігі Шығыс Еуропа мен Кіші Азияға қоныс аударды.

ҚИМАҚ ҚАҒАНАТЫ

• IX–XI ғғ. Ертіс маңы мен Солтүстік-Шығыс Қазақстанда қалыптасты.

• Қаған билігі мен тайпалық иерархиясы болды.

• Қыпшақтар қимақ бірлестігінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

• XI ғ. Қыпшақтардың күшеюі Қимақ саяси үстемдігінің әлсіреуіне әкелді.

8. VI–X ғғ. Қазақстанның экономикалық және мәдени өмірі

1

Көшпелі мал шаруашылығы

Жылқы, қой, түйе өсіру; маусымдық көшіп-қону

2

Әскери мәдениет

Жылқы — көлік әрі әскери күш; садақ, найза, семсер

3

Қолөнер

Киіз, жүн, кілем, былғары, металл бұйымдары

4

Сауда

Жылқы, мал өнімдері, қолөнер бұйымдарын айырбастау

5

Қалалар

Суяб, Тараз, Испиджаб, Отырар — қолөнер және сауда орталықтары

Ұлы Жібек жолы көшпелі және отырықшы әлемдерді экономикалық әрі мәдени тұрғыдан байланыстырды.

9. Діни дүниетаным және Қарахан мемлекеті

ДІНИ ДҮНИЕТАНЫМ

Тәңірлік

Ұмай

Анимизм

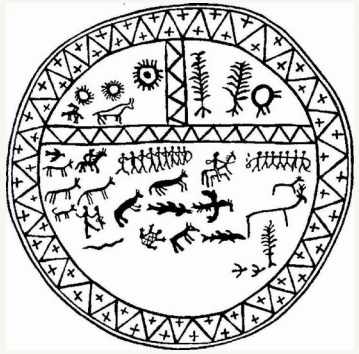

ҚАРАХАН МЕМЛЕКЕТІ • 942–1210

- Қарлұқ конфедерациясымен тығыз байланысты.
- Сатұқ Боғрахан — әулеттің негізін салушы ретінде көрсетіледі.
- Мұса қаған тұсында ислам мемлекеттік дін ретінде жарияланды.
- Шығыс және Батыс хандықтарға бөлінді.
- Баласағұн, Қашқар, Тараз, Бұхара сияқты қалалар саяси-экономикалық маңызға ие болды.

10. Қарақытайлар және дәріс қорытындысы

ҚАРАҚЫТАЙ МЕМЛЕКЕТІ • 1128–1213

• Қидан тайпаларының батысқа жылжуымен байланысты қалыптасты.

• Елюй Дашы 1141 ж. Салжұқ сұлтаны Санжарды жеңіп, Орталық Азиядағы ықпалын күшейтті.

• Баласағұн өңірі маңызды саяси орталықтардың біріне айналды.

• XII–XIII ғғ. басында ішкі саяси өзгерістер күшейіп, мемлекет әлсіреді.

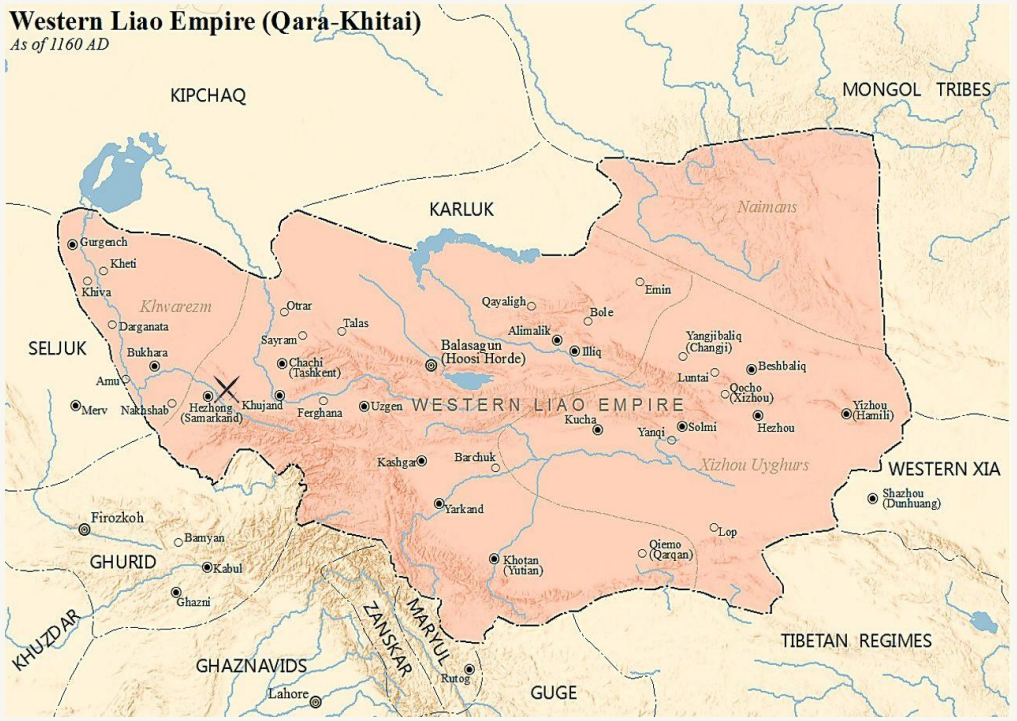

ҚОРЫТЫНДЫ

• Түркілердің шығу тегі — көпқұрамды және ұзақ этногенездік үдеріс.

• Археология, антропология және лингвистика тарихи деректерді толықтырады.

• Түрік қағанаты түркі әлемінің саяси бірігуіне негіз қалады.

• Түргеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ және Қарахан мемлекеттері түркі өркениетінің сабақтастығын көрсетті.

• Көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара ықпалдастығы Қазақстан тарихының маңызды ерекшелігі болды.